

Motiv a čin

Svůj život většinou prožíváme tak, že nějak reagujeme na situace nebo podněty, ať ty už přicházejí z okolního světa nebo z našeho nitra, našich představ, potřeb, nadějných očekávání či úzkostí a podobně. Prožívání je převážně natolik spojité, že i naše konání je možno charakterizovat spíš jako *chování*, než jako jednotlivé *činy*. To je ovšem do značné míry věcí pohledu: ve svém chování, pokud není čistě reflexivní nebo bezděčné, se často drobně rozhodujeme, což vede k činům, i když třeba tak zjevně samozřejmým nebo málo výrazným, že právě jako činy se nejeví ani nám, ani okolí. Ale i obyčejný život si občas vyžádá výraznější činy, které pak utkví v naší nebo něčí paměti a mohou být později předmětem nějakých úvah, hodnocení, někdy hrdosti nebo naopak lítosti. Zkusme se nad takovými činy krátce obecněji zamyslet.

Řekněme, že si vzpomenu na nějaký svůj minulý čin, který měl později neblahé nebo jen nepříjemné důsledky – a já se nyní ptám, *proč* jsem to udělal. Nač se to vlastně ptám? Mohu ve vzpomínkách rozebírat situaci, která mě k tomu činu dovedla, a ptát se, jaké mi dávala volby a zda jsem vůbec mohl jednat jinak; nebo se mohu ptát, jaký jsem měl k svému činu *motiv*, jinak řečeno zamýšlet se, co mě k tomu činu vnitřně přimělo, co jsem jím ve své mysli sledoval. Tato úvaha míří k této druhé stránce věci, i když nemůže předem vyloučit, že se nevyhne ani té první.

Mohou být jistě případy, kdy jsem jednal úplně bezděčně a v té chvíli si vůbec neuvědomil, že to moje jednání je nějak významné. Mohl jsem třeba opakovat pro mne nevýznamnou informaci před někým, kdo se ji neměl dozvědět, a tím nevědomě způsobit celý řetězec nepříjemných důsledků. Mohl bych být pak podezírán, že jsem to udělal schválně, ale příčinou mého jednání byla jen moje nevědomost a dejme tomu nedostatek opatrnosti. Myslím, že jednání, které je doopravdy bezděčné a tedy nemá zřejmý motiv, nelze v pravém smyslu považovat za druh činu.

Jsou ovšem – nebo aspoň byli v historii – lidé, kteří nevěřili, že je něco takového, jako bezděčné konání. Mezi nimi vynikal Sigmund Freud, který tvrdil, že vše, co člověk zjevně nechť udělá nebo naopak třeba zapomene udělat, má skrytý smysl a obráží nějaké nevědomé přání nebo naopak odpor k něčemu. Pro Freuda tedy neexistovalo lidské konání či jeho opak, které by nemělo motiv – jen vědomí, v němž se příslušné rozhodnutí zrodilo, mělo tak říkajíc víc pater: jedno samo sobě zjevné a přinejmenším jedno skryté nebo nezjevné, nazvané nevědomím. Zhruba o století poté, co Freud formuloval tyto názory, přišli někteří neurofyziologové na základě důmyslných experimentů s tvrzením přesně opačným: podle nich ve chvíli, kdy se k něčemu (nějaké volbě v daném pokusu) rozhodnu, jenom tím zpětně registruji volbu, kterou už před nějakou chvílí (zlomky vteřin až celé vteřiny) můj mozek bez účasti mé vědomé vůle udělal.

Oba krajní názory, jak ten, že má mé jednání za všech okolností subjektivní účel, tak ten, že mé svobodné rozhodování je jen dodatečným klamným zdůvodněním samovolné reakce mých mozkových neuronů, nemají myslím dosud skutečně vědeckou oporu. Bylo je pro úplnost nutno uvést, ale dál se jimi zde nebudu zabývat.

Postupme dál. Jak je to s činem, k němuž jsem byl někým nebo něčím donucen, takže jsem v dané situaci neměl žádnou volbu? Takové konání z definice není svobodné a je otázka, zda je vůbec správné nazvat je činem. Existencialisté jako Jean-Paul Sartre by jistě namítli, že znakem lidské existence je absolutní svoboda, takže i v mezních situacích, kdy je například ohrožen můj život, mám vždycky volbu jednat podle vlastní vůle. O tomto extrémním pojetí, které nejsem s to brát zcela vážně, jsem se více zmínil jinde (např. v eseji Svobodná vůle). Zde s ním není nutné polemizovat: i existencialista jistě uzná, že existují vynucené, nesvobodné skutky, jakkoliv tvrdí, že měly svobodnou alternativu. Jejich motiv má evidentně dvojí část: jedna z nich leží zcela mimo mne, je dána buďto objektivní situací nebo je v mysli toho, kdo mě k danému jednání donutil; druhá je sice ve mně, ale týká se spíše mne, než toho skutku: podvolil jsem se nátlaku ať situace nebo cizí vůle, abych tím chránil něco pro mne cenného – třeba svůj život, někoho blízkého, nebo například svoji práci, případně jen svůj klid. Zvláštním případem nesvobodných skutků mohou být takové, které jsou vyvolány závislostí ať na někom či na něčem, třeba nějaké droze; tam ovšem není třeba pátrat po motivu.

Zajímavější je příklad, kdy nějak jednám, protože nemohu jinak – ne, že by mě k tomu někdo přinutil, ale protože mě k tomu vedou hodnoty, které upřímně vyznávám, případně zhodnocení dané situace a její nutné logiky. Takový případ se mi stal. Protože od něj mám už mnohaletý odstup, je snad přípustné, abych jej tady obšírněji rozebral: poskytuje řadu různých pohledů na možnou motivaci. Po invazi sovětských a satelitních vojsk do naší země v roce 1968 jsem byl v době, kdy se už hroutil všeobecný odpor proti tomu zásahu, jistými lidmi vyzván, abych veřejně odvolal svůj protest proti sovětskému vpádu a další názory, které jsem předtím zveřejnil v souladu s míněním většiny národa. Je třeba ještě říct, že jsem byl po několik měsíců jakýmsi tribunem komunity ústavu, v kterém jsem pracoval, a moje odvolání by bylo selháním, v němž bych zdaleka nebyl sám, bylo by ale ranou morálním postojům lidí, kteří mi věřili, dali se mnou ovlivnit a dosud setrvali ve svém, byť mlčenlivém odporu. Proto jsem odmítl a udělal to veřejně, i když jsem věděl, že si tím asi na celý život ničím slibnou vědeckou kariéru a přivolávám na sebe i možná na své blízké politickou perzekuci. To veřejné odmítnutí bylo svobodným činem, ale nelze říct, že bych ho udělal rád: vědecká práce pro mne byla významnou složkou smyslu života a navíc jsem znal úskočnost aktérů tehdejšího režimu, kteří se s oblibou mstili nejenom na svých odpůrcích, ale i na jejich dětech.

Jaké byly mé motivy, které zvítězily nad pragmatickou úvahou? Jistě v nich byl cit pro pravdu, spontánní odpor vůči brutalitě násilí, potřeba věrnosti názorům, jež jsem hlásal, ale také pocit odpovědnosti vůči všem těm lidem, kteří mi naslouchali celé měsíce a dali se mnou ovlivnit. Byli ovšem i takoví, kteří mě obviňovali, že jsem jednal z pýchy nebo ješitnosti: byl mi prý příliš drahý obraz hrdiny, který jsem v těch vzrušených dobách získal v očích oné malé veřejnosti, zvláště žen. Mohu dnes po tolika letech vyloučit, že jsem měl – aspoň částečně – i takový motiv?

Ano, obdiv je příjemný, zvláště pro mladého člověka, kterým jsem tehdy byl. Jasná predikce budoucnosti, které jsem byl sám schopen i bez různých našeptávačů a která mi říkala, že v každém případě jsou mé dny v té komunitě sečteny, nemohla zabránit vědomí, že bych veřejným sebeponížením před těmi lidmi tak říkajíc *ztratil tvář* – a jakkoliv by to bylo jen na týdný nebo měsíce, mohlo to přispět k mému postoji. Já si však jasně vzpomínám na

jinou variantu svého tehdejšího rozpoložení, totiž pocitu, že bych se musel sám před sebou stydět, nemohl si *sám pohlédnout do tváře*. Psycholog by mi třeba namítnul, že *persona* – tvář, kterou nabízíme světu – dost často zpětně spoluurčuje náš *sebeobraz*, představu, kterou sami o sobě máme. To může být i pravda, nikdo z nás přece není zcela nezávislý na svém okolí a na roli, kterou v něm hraje. Čím chci být pro ostatní, tím asi chci být také pro sebe – alespoň pokud nejsem podvodník nebo psychopat bez určité osobnosti. To má ovšem také svou komplementární stránku: *role*, kterou mi mé okolí nabízí, případně sugestivně vnucuje, může ovlivnit moje *sebepojetí*, zvláště když je to role nějak lichotivá. Je řada příběhů (smyšlených, ale také reálných), v nichž si lidé kolektivním působením vytvoří své hrdiny, kteří pak ze své role nedokážou uniknout a vlastně nechtě se pro jiné tak či onak obětují. Je potom otázka, do jaké míry bylo rozhodnutí doopravdy svobodné, tedy zda měli pro své činy legitimní *motiv*.

Jakkoliv toto vše může být reálné, není to ale přece vše. Pokud se snažím vyznat ve svých motivech, musím se ptát, zda role, kterou hraji (nebo jsem hrál), je jenom odrazem vlivu lidí kolem mne, jejich očekávání, nátlaku jejich mínění, případně jejich příjemného obdivu, nebo je v souladu s hodnotami, které skutečně vyznávám, s mým samostatným hodnocením situace, pocitu povinnosti a odpovědnosti. Řeč tu je o *integritě*, což je slovo, jež jsme převzali, ale které dobře vystihuje tento vnitřní soulad. Pokud jednám s takovou integritou, pak příliš nezáleží na tom, zda mne okolí obdivovat přestane, případně se ode mne odvrátí (což se v daném případě dílem skutečně stalo, jak někteří lidé ztráceli odvahu a začali se starat jen o svoje zájmy).

Když ale tento příklad (právě jen jako příklad, který z vlastní zkušenosti znám) do hloubky probírám, musím přiznat, že onen vnitřní hodnotový soulad nebyl dokonalý. Ano, jednal jsem popsáním způsobem, protože mě k tomu vedl smysl pro pravdu, potřeba jednat čestně a pocit odpovědnosti (to aspoň byly mé vědomé motivy). Přitom jsem ale v hloubi duše cítil smutek z vědomí, že tím zřejmě pohřbívám svou vědeckou budoucnost, a obavy, jaké z toho budou plynout důsledky pro mou rodinu, zejména mého syna. Vědecká seberealizace a budoucnost mého nadaného syna, to byly pro mne důležité hodnoty. Že jsem je ve chvíli rozhodnutí obětoval oněm prvním, nebylo zcela racionální – prostě jsem cítil, že nemohu jednat jinak.

Tento příklad jenom dokládá obecnější skutečnost, že ve chvíli rozhodnutí nemusí – a často ani nemohou – být naplněny všechny hodnoty, které třeba doopravdy vyznáváme. Ty, které přitom zvítězí, mohou být ty, které jsou vyšší v našem hodnotovém žebříčku, ale mohou být prostě aktuálně silnější. Kdyby mi tehdy někdo držel pistoli u hlavy a hrozil, že mě zabije, pokud neodvolám, nebo kdyby mě byl někdo mučil z téhož důvodu, mohla zvítězit animální úzkost nebo neschopnost vydržet další trýzeň – a já bych byl třeba odvolal a pak se za to třeba celý další život styděl. Ale vezměme v tom příkladu ještě jinou stránku věci: já jsem tehdy sice tušil, jak svým rozhodnutím ovlivním život svůj i svojí rodiny, ale ve skutečnosti jsem si to neuměl doopravdy představit. Kdyby mi někdo tehdy mohl ve zrychleném filmu promítnout příštích dvacet let mého života se všemi pocity osobního zmarnění, až beznaděje, se všemi úzkostmi o svého syna a tak podobně, byl bych ve svém rozhodnutí nezaváhal? To dnes nedokážu říct – je to ostatně jenom akademická otázka, jelikož nikdy nejsme schopni dohlédnout všechny důsledky svých rozhodnutí resp. z nich plynoucích činů.

Uvedl jsem tady zatím dva extrémy – na jedné straně jednání, které je bezděčné a nemá zřejmý motiv, na druhé straně *velké rozhodnutí* s činem, který má důsledky po celý zbývající život. Je snadné nahlédnout, že mezi těmi krajnostmi je velmi rozmanité pole více nebo méně uvědomělých jednání a jednotlivých činů, které s různou výrazností vystupují v našich životech. Známe vždy jejich motivy?

Co je to vlastně motiv? Celkem bezpečně lze snad říct, že je to stav mysli, který mě pohne k určitému rozhodnutí respektive činu, který z něho vyplývá. Tím stavem mysli může být i věcná úvaha, většinou ale jsou mé myšlenky promíšeny s představami, které bývají zabarveny emocemi nebo afekty. Ne vše si z toho plně uvědomuji, někdy proto, že si některý z afektů nechci připustit, ale často na to v toku událostí prostě není čas. Motiv je skoro vždy spojen s představou změny: chci, aby něco nastalo či vzniklo, nebo naopak skončilo či zaniklo; nebo aby se změnil stav mne či mého okolí, případně povaha událostí v něm.

Je jistě samozřejmé, že nikdy nejsem na počátku času nebo v prázdnu, když se rodí mé motivy – ale snadno na to zapomínám, když dodatečně přemýšlím, *proč* jsem to či ono udělal. V mé motivaci velmi často hraje roli dosavadní zkušenost: pokud přítomná situace připomíná jiné, které jsem už zažil a zvláště ve kterých jsem nějak utrpěl, ať tělesně či duševně, ovlivní to moje rozhodování. V každém případě jsem vždycky v nějaké situaci, v nějakém poli fyzických či společenských vlivů nebo možností, kterou někdy racionálně, často však spíše intuitivně interpretuji. Protože značná část našeho konání má reaktivní povahu (což nijak nevylučuje, že se v něm aspoň částečně projevuje svobodná vůle), je důležité, jak chápeme situaci, v níž se rozhodujeme.

Můžeme ze svých úvah jistě vyloučit případy, kdy reaguji na nějakou základní potřebu ať svou či někoho blízkého, potřeby nasytit se, najít či uhájit přístřeší, bránit se zjevnému fyzickému útoku nebo odvrátit jiné nebezpečí a podobně: tam není třeba o motivech příliš přemýšlet, neboť jsou dány samy sebou, pokud je nekomplikují morální nebo jiné ohledy. Takových jednoduchých situací ale v moderní společnosti příliš mnoho není, nebo pokud jsou, většinou o nich není třeba přemýšlet: pocítím žízeň nebo hlad, jdu tedy do ledničky a něco si vezmu; kdybych žil jako domorodec v rovníkové Africe, bylo by to ovšem jiné.

V moderní společnosti jsme však často obklopeni lidmi a společenské situace, v nichž se ocitáme, nemají vždy jednoznačnou povahu. Záleží pak hodně na tom, jak je chápu – a ovšem také, jak je chápou lidé kolem mne. Mohu v nějaké situaci vidět příležitost nebo přímo výzvu k předvedení relativní převahy, nebo naopak ohrožení možným ponížením; mohu se cítit být jejím středem, nebo naopak pocit'ovat, že mě odsouvá na okraj. Je jistě mnoho jiných možností, v každém případě ale moje pochopení situace nebo jen pocit z ní ovlivní mé motivy. Když se například dodatečně ve vzpomínce tážu, proč jsem na nějaké schůzce více různorodých lidí proboha řekl to a to, mohl být motiv třeba touha se před nimi pochlubit; nebo jsem tím reagoval na nějakou větu, již jsem cítil jako vůči sobě blahosklonnou; nebo jsem chtěl jen povzbudit konverzaci, která vážla, protože se bojím ticha nebo se cítím přehnaně odpovědný za každou skupinu, ve které jsem; nebo jsem chtěl prostě promluvit, protože jsem až dosud mlčel – a tak dále, jistě sebedelší výčet nepostihne rozmanitost možných pocitů a reakcí.

Když se dodatečně obíráme motivy svého minulého činu nebo chování, snadno se – aspoň podle mé zkušenosti – dopouštíme dvojí chyby. Jedna z nich je *racionalizace*, kterou

své činy spíše omlouváme, nežli naopak: dodatečně nacházíme rozumné opodstatnění, proč jsme se tak či onak rozhodli a fakticky museli jednat, neboť to daná situace vyžadovala a následující běh událostí dokázal, že jsme se rozhodli správně, podle svého rozumu, který už předvídal, co všechno se stane. Nelze přirozeně říct, že by neexistovalo rozumné rozhodování a také předvídavost rozumu, je ale třeba říct, že častěji, než si to připouštíme, jsou naše motivy daleko méně rozumné: často jsou ovlivněny různými emocemi, potlačenými přáními či obavami a nezřídka i špatným pochopením toho, co se děje. Je těžké si to přiznat, ale pokud se lze z minulých činů vůbec poučit, je důležité poznat v tom ohledu aspoň zčásti pravdu.

Druhou chybou, které se někdy dopouštíme v komplementárním případě, kdy kriticky posuzujeme nějaké své v čase vzdálené jednání, je – snad se to dá takto nazvat – nemístná *aktualizace*. V ní za sebe-tehdejší dosazujeme sebe-dnešní, se všemi zkušenostmi, jež jsme od té doby nabyli, a také s hodnotovými prioritami, jež za tu dobu dozruly podstatnou změnu, ne nutně proto, že jsme dneska lepší nebo moudřejší: stačí nevelká hormonální změna, abychom trápení erotické lásky viděli s ironickým odstupem; stačí resignace, k níž nás dovedl nějaký neúspěch nebo prostě úbytek sil, abychom téměř nechápali své někdejší ambice; stačí nějaká větší desiluze, aby se jevil naivní nebo předstíraný nějaký někdejší ideál. Vžít se do sebe kdysi mladého bez sentimentality, ale s plným pochopením sil, které mnou tehdy hýbaly, není zdaleka snadné – ale je nutné k tomu, abych své tehdejší jednání mohl rozumně posoudit.

Vraťme se na začátek a položme si po všem tomto rozvažování nesnadnou otázku: můžeme doopravdy znát své motivy? Myslím, že odpověď musí být v zásadě kladná, pokud věřím, že mohu jednat svobodně. Pokud mám svobodnou vůli – a já věřím, že v zásadě, s jistým omezením, tomu tak je – pak jsem schopen se k činu rozhodnout z důvodů, jež jsou zjevné mému vědomí a které v mé vědomé mysli povstaly jako projev její schopnosti chápat a proměnit své pochopení v subjektivní nutnost jednat odpovídajícím způsobem. Toto je jakési jádro určitosti motivace, které odpovídá situaci, kdy mám čas, dostatek informací a vůli se racionálně rozhodnout. Ale i v tomto *čistém* případě vznikají otázky. Vůle, která má formu určitého motivu, má zpravidla dvě stránky: jedna vyvěrá ze samotného subjektu, například z jeho hodnot, ale také představy o sobě samém, více nebo méně zjevných ambicí a přání, obav nebo nadějí a podobně; druhá je odpovědí na výzvu, která přichází zvenčí, z povahy dané situace, tvořené z valné části okolím či světem, v kterém žiji. Je zřejmé, že jsou obě stránky vzájemně provázány – například výzva zvenčí vystoupí silněji, pokud je v souladu s mými ambicemi, sebedůvěrou a podobně, nebo naopak vzbudí moji starost, obavy, pocity křivdy a tak podobně. Motiv tedy i tehdy závisí nejenom na výzvě situace, ale také na tom, jak ji chápu, což zase souvisí s mou předešlou historií a s mým očekáváním.

Z toho je vidět, že i v onom relativně *čistém* případě může být má motivace složitá a ovlivněná skrytějšími stránkami mého vnitřního života, mou osobní historií, také širší životní situací, v níž se nacházím. O co pak nesnadnější je pak odhalit všechny své motivy chování v nějaké situaci, jíž jsem třeba zaskočen, dobře jí nerozumím, jsem vržen do role, která mi není vlastní, v prostředí lidí, jejichž postoje zcela nechápu; nebo naopak v případech, kdy mě náhle ovládne hněv, nebo podlehnu něčím vlivu, případně mé myšlení oblomí zamilovanost a podobně. Mám vůbec naději pochopit motivy, které za takových okolností vedly ve vzdálené minulosti mé jednání, dnes pro mne téměř nepochopitelné a jako by cizí?

Obávám se, že *všechny* své motivy nejsem schopen pochopit ani v onom *čistém* případě, natož pak v situacích, které byly ovlivněny emocemi, vášní, prudkým děním. Lidská bytost je příliš složitá a jak už řečeno, není nikdy zcela nezávislá na vlivech okolí, ve kterém žije. Přesto se domnívám, že není zcela beznadějně, pokusit se najít a pochopit aspoň *hlavní* motivy i takových vlastních činů, k nimž bychom se nejraději neznali a které nyní zjevně nechápeme. Jakkoliv rozporné mohly být síly, které ovlivňovaly naše postoje, jakkoliv jsme se pod jejich vlivem během života měnili, je přesto něco takového jako naše základní *povaha*, jejíž rysy – podobně jako rysy naší fyzické podoby – nás provázejí po náš celý život. V nich, pokud máme dosti odvahy a vůle k sebepoznání – musíme hledat kořeny většiny motivů, které nám připadají zvláštní a těžko pochopitelné. Ale má to vůbec smysl? Co se už stalo, stalo se, minulé situace se většinou neopakují, život jde pořád dál a přináší nám stále nové zkoušky nebo výzvy, pro něž nás příliš nevyzbrojí hloubání o starých chybách – tak a podobně mohou znít námitky.

Myslím, že především není pravda, že se určité klíčové situace neopakují. To, co se mění, je jejich povrchní forma; co ale vyvstává vždy v novém hávu znovu, jsou nároky na naši statečnost, věrnost, poctivost, velkorysost a – když ponechám na čtenáři další výčet vlastností – v neposlední řadě schopnost *odpouštět*. Ta budiž klíčem k mému závěru. Poznat sám sebe ve svých slabostech a chybách, k čemuž může vést pochopení vlastních motivů, je klíčem k schopnosti přijmout sám sebe, jaký doopravdy jsem – a v důsledku toho, nikterak povrchně a snadno, *sám sobě odpustit*. Je stará moudrost, že toto je předpoklad pro to, abychom byli lidštití, dokázali chápat jiné lidi a odpouštět jim jejich slabosti.